

ضرابخانه فرح‌آباد: شناسایی شواهد تاریخی و سکه‌شناختی

صفورا برومند*

عضو هیئت علمی پژوهشکده تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تاریخ دریافت: (۹۴/۰۶/۲۹) تاریخ پذیرش: (۹۴/۱۰/۲۰)

Farahabad Mint: Recognition of Historical and Numismatic Evidence

Safoora Boroumand*

Assistant Professor of History Institute for Humanities and Cultural Studies

Received: (2015/09/20)

Accepted: (2016/01/17)

Abstract

to the quality and information derived from data on the Safavid coins, considerable part of these objects are amongst the primary and particular sources for economical, political, social and cultural history studies of aforementioned period. These coins also have important role in local history studies. Catalogues, books and articles have been published about the presentation and recognition of these coins and their mints. But still there are some deficiencies in numismatic studies of Safavid coins such as deficiency in identification of the Safavid mints. Therefore, in this survey some rare coins will be studied for the first time which according to their inscription had been minted in Farahabad. Although there have been two places during Safavid era which called Farahabad in Sari and Isfahan, Safavid numismatic sources did not list the name of Farahabad as Safavid mint. Some of the collectors and numismatists have different idea in ascription of these coins to the cities called Farahabad. This article will introduce the unique samples of these coins for the first time and the Farahabad which is the real mint will be recognized.

Keywords: Coin, Numismatic, Mint, Farahabad, Safavid Era.

چکیده

بخش درخور توجهی از مجموعه سکه‌های دوره صفوی به سبب کیفیت و اطلاعاتی که دربردارند، از منابع دست اول و شاخص در پژوهش‌های تاریخ اقتصادی، سیاسی و فرهنگی ایران در دوران مورد بحث به شمار می‌روند. نقش این سکه‌ها را در بازخوانی تاریخ محلی نیز نمی‌توان نادیده گرفت. در خصوص معرفی و بازشناسی سکه‌های دوره صفوی و محل ضرب آنها کمابیش آثاری به صورت کاتالوگ، کتاب و مقاله منتشر شده است. اما مطالعات سکه‌شناختی سکه‌های دوره صفوی، هنوز با نواقصی همراه است که از آن جمله به نقص در شناسایی محل ضرابخانه‌های دوره صفوی می‌توان اشاره کرد. بر این اساس، در این پژوهش، برای نخستین بار نمونه سکه‌های کمیابی بررسی می‌شود که مبتنی بر متن سکه، در فرح‌آباد ضرب شده‌اند. اگرچه دو منطقه با عنوان فرح‌آباد - ساری و اصفهان - به دوره صفوی تعلق دارد؛ در منابع مرتبط با سکه‌شناسی دوره صفوی از این ضرابخانه نامی برده نشده است و برخی مجموعه‌داران و سکه‌شناسان در انتساب این سکه‌ها به دو فرح‌آباد مذکور اختلاف نظر دارند. در این پژوهش ضمن اینکه تنها نمونه‌های این سکه‌های کمیاب نخستین بار معرفی می‌شوند، فرح‌آباد محل ضرب آنها نیز شناسایی می‌شود.

واژه‌های کلیدی: سکه، سکه‌شناسی، ضرابخانه، فرح‌آباد، دوره صفوی

مقدمه

رودی متی^۱، محقق تاریخ و متخصص مطالعات سکه‌های صفوی، به اهمیت سکه‌های دوره صفوی به عنوان منبع کمکی درخصوص بازشناسی مسائل سیاسی و اقتصادی و تبیین دوره‌های تاریخی اشاره می‌کند که اطلاعات منابع مکتوب درباره آنها بسیار محدود است.^۲ (Matthee, 2003: 506; Id, 2001: 265) در واقع، طرح روی سکه‌ها (متن و تصاویر) در برخی موارد تنها منبعی است که اطلاعات شایان توجهی را درباره ساختار سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و مذهبی شهرها به دست می‌دهد و منبع مهمی در مطالعات تاریخ محلی به شمار می‌رود. این امر در حالی است که دیگر منابع، به ویژه منابع مکتوب، از اطلاعات موجود بر روی این سکه‌ها بی‌بهره‌اند. اما به رغم اهمیت سکه‌ها به عنوان منابع دست اول یا کمکی، دانش سکه‌شناسان از دوره صفوی نسبت به دیگر دوره‌های تاریخ ایران، بسیار ناقص است. (Matthee, 2001: 506) اگرچه گستردگی و تنوع سکه‌های دوره صفوی موجود در مجموعه‌های خصوصی و موزه‌ها، درخور توجه است و به رغم کاتالوگ‌ها، کتاب‌ها و مقالاتی که با موضوع سکه‌های دوره صفوی منتشر می‌شود، برخی نکات ناشناخته در مطالعات سکه‌شناختی این دوره زمینه‌ساز طرح سوالات و فرضیاتی می‌شود که پاسخ به آنها در بازشناسی ابعاد مختلف تاریخ دوره صفوی می‌تواند مفید باشد.

از جمله این مباحث، اطلاعات ناقص یا محدود از ضرابخانه‌ها و محل دقیق آنهاست. تنها منبعی که به تفصیل ساختار و شیوه فعالیت ضرابخانه‌ها را در عصر صفوی معرفی می‌کند، تذکره‌الملوک است که پس از سقوط صفویان به رشته تحریر درآمده است.^۳ این منبع با توجه به یکسان بودن ساختار و فعالیت ضرابخانه‌های ایران تا ورود دستگاه ضرب سکه در دوره ناصرالدین‌شاه به ایران، یگانه منبع مکتوب ارزشمندی است که اطلاعاتی از ضرابخانه‌های ایران را دربردارد. باوجود این منبع موثق، در منابع دوره صفوی اطلاعات اندکی از محل ضرابخانه‌های این عصر در دست است. شناسایی برخی سکه‌های کمیاب از این دوران نیز زمینه‌ساز طرح پرسش‌هایی در این خصوص است. در واقع، طی دهه

گذشته، تعداد انگشت‌شماری از سکه‌های دوره صفوی در ایران شناسایی شد که نام ضرابخانه فرح‌آباد بر آنها به چشم می‌خورد. در منابع عصر صفوی از این ضرابخانه نامی برده نشده است. البته این امر در مورد دیگر ضرابخانه‌ها نیز صدق می‌کند. شایان ذکر است که در دوره صفوی دو منطقه به نام فرح‌آباد در مجاورت ساری و اصفهان قرار داشته است. بدین ترتیب، این پرسش مطرح می‌شود که سکه‌های مورد بحث در کدام یک از دو منطقه فرح‌آباد ضرب شده‌اند و آیا نشانه‌ای از این ضرابخانه در دیگر آثار دوره صفوی در دست است؟

معرفی جامعه نمونه سکه‌ها

نمونه سکه‌های موجود از ضرابخانه فرح‌آباد، در مجموعه‌های خصوصی نگه‌داری می‌شود و سه نمونه (دو سکه نقره و یک سکه مس) از این سکه‌ها در ایران شناسایی شده است.^۴

۱. سکه نقره (بیستی) شاه عباس اول (۱۰۳۸-۹۹۶ ق / ۱۶۲۹-۱۵۸۷ م):

وزن: ۷/۵۰ گرم

قطر: ۲۲ میلی‌متر

لا اله الا الله، محمد نبی الله، علی [ولی الله]

1. Rudi Matthee

۲. نیز رک. ترجمه مقاله فوق با عنوان «ادغام ضرابخانه و وخامت مسکوکات در اواخر دوره صفوی (ضرابخانه هویزه)»، *اقتصاد و سیاست خارجی عصر صفوی*، ترجمه حسن زنده، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷: ۱۵۲.

۳. میرزا سمیعا (۱۳۶۸)، *تذکره‌الملوک*، به کوشش سید محمد دبیرسیاکی، به همراه *سازمان اداری حکومت صفوی یا تعلیقات مینورسکی بر تذکره‌الملوک*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: امیرکبیر، ۲۱-۳۴ و ۱۱۷-۱۱۰؛ *آئین اکبری* اثر علامی که در دوران حکمرانی اکبرشاه (۱۰۱۴-۹۶۳ ق.) در هند تألیف شده نیز اطلاعاتی درباره نظام ضرابخانه در هند را دربردارد. برای آگاهی بیشتر رک. شیخ ابوالفضل علامی (۱۸۷۲ م)، *آئین اکبری*، به تصحیح ه. بلخم، کلکته: بایستیست میسیون پرس، ۱/ ۳۳-۱۲. *آئین اکبری و تذکره‌الملوک* تنها منابع مکتوب در حوزه فعالیت ضرابخانه‌ها در ایران و هند، در قرن یازدهم هجری، تا زمان ورود ماشین ضرب سکه به این سرزمین‌ها به شمار می‌روند.

۴. نویسنده بر خود واجب می‌داند مراتب تشکر خود را از آقایان سعید سلیمانی و سید محمدعلی موسوی ابراز نماید که این نمونه سکه‌ها را در اختیار قرار دادند.

[فلو]س فرح [آباد]، بدون تاریخ

مشخصات تنها نمونه سکه موجود از ضربخانه فرح‌آباد در خارج از ایران که به عنوان نمونه کمیاب سکه‌های دوره صفوی در حراج ژانویه ۲۰۱۳ میلادی ارائه شد^۵، بدین شرح است:

۴. سکه نقره (بیستی) شاه عباس اول (۱۰۳۸-۹۹۶ ق / ۱۶۲۹-۱۵۸۷ م):
وزن: ۰/۷۳ گرم
قطر: اطلاعات در سایت موجود نیست.

[لا الله الا الله]، محمد نبی الله، [علی ولی الله]

[بنده شاه]ه ولا [یت عباس]س، فرح [آباد]، بدون تاریخ

بدین ترتیب، جامعه نمونه سکه‌های ضرب فرح‌آباد عبارت‌اند از سکه‌های نقره متعلق به دوره شاه عباس اول (۱۰۳۸-۹۹۶ ق / ۱۶۲۹-۱۵۸۷ م) و شاه صفی اول (۱۰۵۲-۱۰۳۸ ق / ۱۶۴۲-۱۶۲۸ م). سکه مسین (فلوس)

بنده شاه ولایت عباس، [ضرب] فرح [آباد]، تاریخ ضرب مشخص نیست.

۲. سکه نقره (بیستی) شاه صفی اول (۱۰۵۲-۱۰۳۸ ق / ۱۶۴۲-۱۶۲۸ م):
وزن: ۲/۴۳ گرم
قطر: ۱۹ میلی‌متر

[لا الله الا الله]، [محمد] رسول الله، علی ولی الله

هست از جان غلام شاه صفی، ضرب فرح‌آباد [د] ۱۰۴۹

۳. سکه مسی (فلوس):
وزن: ۸/۴ گرم
قطر: ۳۱×۱۹ میلی‌متر

نقش قوچ یا نماد برج حمل (فروردین)

5. http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2 & sale=15 & lot=613&cust=0 (accessed 7/10/2013)

موجود نیز از نظر طرح و نوع ضرب، به سکه‌های مسین دوره صفوی شباهت دارد.^۶

ضرابخانه فرح‌آباد

با توجه به اینکه سکه‌های ضرب فرح‌آباد در یک دهه اخیر شناسایی شده‌اند، در کاتالوگ‌ها، کتاب‌ها و مقالاتی که پیش از این دوران منتشر شدند، نامی از ضرابخانه فرح‌آباد در دست نیست. به گونه‌ای که رابینو، کنسول بریتانیا در ایران، ایران‌شناس و سکه‌شناس در جدول سوم کتاب *سکه‌ها، مدال‌ها و مهرهای شاهان ایران (۱۹۴۱-۱۵۰۰م)* که از منابع شاخص در شناسایی سکه‌های دوره صفوی به شمار می‌رود (۱۳۵۰ ش / ۱۹۷۱ م)، از حدود ۶۸ ضرابخانه مرتبط با شاهان صفوی نام برده است. رابینو در معرفی ضرابخانه‌های شاه عباس از ۷ محل برای ضرب سکه‌های طلا و ۳۱ محل برای ضرب سکه‌های نقره یاد می‌کند. (Rabino di Borgomale, 1971: 33). وی از ۱۸ ضرابخانه محل ضرب سکه‌های شاه صفی اول نیز نام می‌برد. (همان: ۳۴). اما نامی از فرح‌آباد در این فهرست به چشم نمی‌خورد.

شادروان عبدالله عقیلی، از سکه‌شناسان و پژوهشگران در حوزه ضرابخانه‌های ایران، نیز در فهرست ضرابخانه‌های دوره صفوی از فرح‌آباد نام نبرده‌اند. (عقیلی، ۱۳۷۷: ۴۲۱) در دیگر منابع و مطالعاتی که فهرستی از ضرابخانه‌های صفوی ارائه کرده‌اند نیز نام فرح‌آباد به چشم نمی‌خورد. از جمله فریدون آورزمانی و علی‌اکبر سرفراز در کتاب *سکه‌های ایران از آغاز تا دوره زندیه* از ۶۶ مکان به عنوان ضرابخانه‌های دوره صفوی یاد می‌کنند که نام فرح‌آباد جزو این فهرست نیست (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۷۹: ۲۴۸). فرزانه قائینی، پژوهشگر سکه‌های صفوی نیز در *سکه‌های دوره صفویه* از ۵۳ ضرابخانه دوره صفوی نام می‌برد (قائینی، ۱۳۸۸: ۱۶۸) و از ۳۰ ضرابخانه دوره شاه عباس و ۱۷ ضرابخانه شاه صفی اول یاد می‌کند. (همان: ۱۳۰). در این فهرست نیز نامی از فرح‌آباد برده نشده است.

تنها نمونه از سکه مسین ضرب فرح‌آباد، در کتاب بهرام علاءالدینی - سکه‌شناس و مجموعه‌دار - به نام

سکه‌های مسی ایران فلوس دوره‌های صفوی تا قاجار، به نمایش درآمده است و در توضیح این سکه، دو فرح‌آباد به عنوان محل ضرب احتمالی معرفی شده است و چنین می‌خوانیم «فرح‌آباد نام دو محل مشهور از تفرجگاه‌های پادشاهان صفوی بوده است؛ یکی نزدیک ساری و دیگری نزدیک اصفهان.» (علاءالدینی، ۱۳۹۱: ۱۰۴). پس از انتشار تصویر سکه ضرب فرح‌آباد در حراج استیو آلبوم است که در صفحه ۳۷ *کاتالوگ استاندارد ۲۰۱۳ سکه‌های جهان ۲۰۰۰-۱۹۰۱* و در فهرست ضرابخانه‌های این اثر، نام فرح‌آباد در بین ضرابخانه‌های شرقی نوشته شده است.

(Cuhaj; Michael, 2013: 37)

در هیچ یک از این آثار، محل دقیق ضرابخانه فرح‌آباد مشخص نشده است. بدین ترتیب، پرسشی که مطرح می‌شود این است که کدام یک از دو محلی که در دوره صفوی فرح‌آباد نامیده می‌شدند، محل ضرب این ضرابخانه بودند؟

کدام فرح‌آباد؟

با شناسایی سکه‌های دوره صفوی که نام فرح‌آباد بر آنها ضرب شده است، این موضوع در برخی مباحثات سکه‌شناختی مطرح شد که سکه‌های موجود به کدام فرح‌آباد تعلق دارند؟ در واقع، در منابع تاریخی ایران، از سه محل به عنوان فرح‌آباد یاد شده است. ولفرام کلیس^۷ نویسنده مدخل فرح‌آباد در *دایرةالمعارف ایرانیکا*، فرح‌آباد را «نامی متداول در ایران بدون شاخص تاریخی یا فرهنگی» وصف می‌کند (Kleiss, 1999: 233) و ۳ منطقه را با نام فرح‌آباد معرفی می‌کند (همان: ۲۳۳-۲۳۴). با توجه به اینکه یکی از این ۳ منطقه معروف به فرح‌آباد، محلّه‌ای است در ۵ کیلومتری شرق تهران، در دامنه

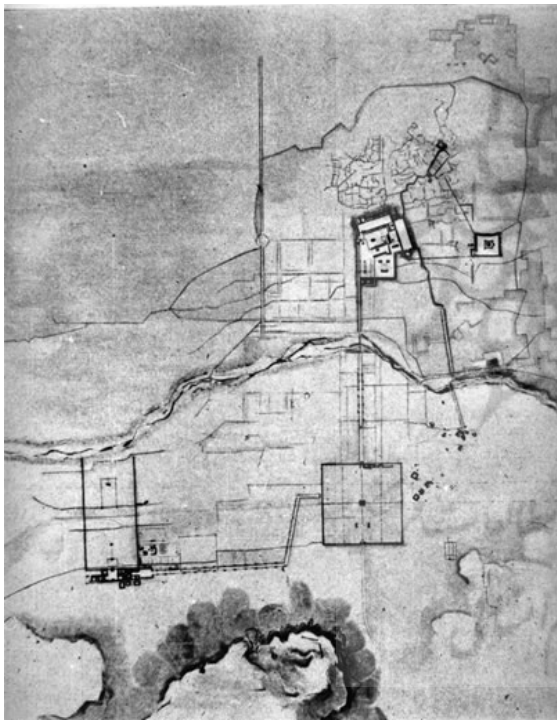
۶ برای آگاهی بیشتر از طرح و ویژگی‌های سکه‌های مسین دوره صفوی ر.ک. بهرام علاءالدینی، (۱۳۹۱)، *سکه‌های مسی ایران فلوس دوره‌های صفوی تا قاجار*، تهران: یساولی.

7. Wolfram Kleiss

تصویر شماره ۱. ویرانه‌های فرح‌آباد اصفهان، بایگانی عکس دیجیتال کتابخانه انجمن جغرافیایی آمریکا، آسیا و شرق میانه منبع:

American Geographical Society Library Digital Photo Archive: Asia and Middle East, Digital ID, c1001385

تصویر شماره ۲. نقشه اصفهان و باغ فرح‌آباد اثر اوژن بژودوین

منبع:

Eugène Beaudouin, (1933). "Ispahan sous les grands Chahs. XVIIIe siècle", *Urbanisme*, No.10, January, PP. 8-42.

فرح‌آباد دیگر که پیش از فرح‌آباد اصفهان در دوره صفوی رونق یافت، در پایان راه شاهی اصفهان به

دوشان‌تپه و تفرجگاه ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق/۱۸۴۸-۱۸۹۶ م) و مظفرالدین‌شاه (۱۳۱۳-۱۳۲۴ ق/۱۸۹۶-۱۹۰۷ م) احتمال ضرب این سکه‌ها در فرح‌آباد تهران منتفی شود. (Kleiss, 1981: 163)

بنابراین، دو منطقه فرح‌آباد که در دوره صفوی رونق داشتند، می‌توانند به عنوان محل ضرب این سکه‌های کمیاب مدّ نظر باشند: فرح‌آباد اصفهان و فرح‌آباد ساری. درخصوص تعیین محل دقیق ضرابخانه فرح‌آباد دیدگاه مشخصی ارائه نشده است و در تنها منبع سکه‌شناختی در ایران که نمونه‌ای از سکه‌های ضرب فرح‌آباد را ارائه کرده است، فرح‌آباد دو تفرجگاه دوره صفوی در اصفهان و ساری معرفی شده است (علاء‌الدینی، ۱۳۹۱: ۱۰۴). حتی گفتگو با برخی مجموعه‌داران سکه مبین این امر بود که آنها فرح‌آباد از ضرابخانه‌های هندوستان را نیز مدّ نظر داشتند که این امر کاملاً غیرمحمّلت به نظر می‌رسد.

بقایای مجموعه‌ای از بناهای حکومتی به نام فرح‌آباد در خارج از شهر اصفهان مبین این فرضیه است که ضرابخانه فرح‌آباد در این محل قرار داشته است. بناهای حکومتی فرح‌آباد در دوران شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۳۵-۱۱۰۵ ق/ ۱۷۲۲-۱۶۹۴ م) ساخته شد و گویا وی در ۱۱۳۳ ق/ ۱۷۲۱ م درصدد بود پس از بازگشت از خراسان، اصفهان را ترک کرده و در فرح‌آباد ساکن شود (لاکهارت، ۱۳۸۳: ۱۱۱، ۴۱). محمود افغان در زمان محاصره اصفهان در فرح‌آباد مستقر شد و با نمایندگان فرانسه و روسیه دیدار کرد (همان، ۴۰۹، ۱۵۹، ۱۵۱، ۱۳۵). شاه‌سلطان‌حسین نیز در فرح‌آباد تسلیم محمود شد و این شهر به تدریج ویران شد (کروسینسکی، ۱۳۶۳: ۵۴، ۵۶؛ رستم‌الحکماء، ۱۳۵۲: ۷۱؛ مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۸۵، ۱۳۱-۱۳۰). با توجه به اینکه سکه‌های مورد بحث در این مقاله به دوران شاه عباس و شاه صفی تعلق دارند، و فرح‌آباد مجاور اصفهان در دوره شاه سلطان حسین احداث شده است، فرضیه انتساب ضرابخانه فرح‌آباد به این محل منتفی می‌شود.

می‌کردند (دلواله، ۱۳۷۰: ۴۵۵، ۴۴۹، ۴۳۸، ۴۳۰). شاه عباس سال‌های متمادی ایام نوروز را در این شهر سپری کرد. از جمله نوروز سال ۱۰۲۲ ق یا اودئیل، (ترکمان، ۱۳۸۲: ۸۶۱/۲)، نوروز سال ۱۰۲۴ ق یا توشقان ئیل، (همان، ۸۸۶/۲)، نوروز سال ۱۰۲۷ ق یا یونت ئیل (همان، ۹۳۰/۳). شاه عباس سرانجام در همین شهر درگذشت.

پیترو دلواله، سیاح ایتالیایی که در دوران اقامت در ایران مدتی نیز در رکاب شاه عباس در فرح‌آباد به سر برده است (۱۶۱۸ م / ۱۰۲۷ ق)، توصیف جامعی از چگونگی احداث و وضعیت این شهر به دست می‌دهد. دلواله یادآور می‌شود که شاه عباس «تماس کوشش خود را برای توسعه و زیبایی این شهر به کار می‌برد. به طوری که فرح‌آباد اکنون اولین شهر این ایالت شده است.» (دلواله، ۱۳۰: ۱۱۴) دلواله درباره عوامل ایجاد این شهر به علاقه شاه عباس به آبادانی و زیبایی کشور و علاقه خاص او به ایالت مازندران اشاره می‌کند که زادگاه مادر وی بوده است (همان، ۱۶۹). دلواله موقعیت سوق‌الجیشی و جغرافیایی مازندران را نیز از دیگر عوامل اهمیت این منطقه برمی‌شمارد وی یادآور می‌شود که مازندران به واسطه دریا

مازندران قرار داشت. در خصوص پیشینه این منطقه پیش از دوره صفوی اطلاع دقیقی در دست نیست. نخستین بار ملاشیخعلی گیلانی (۱۰۴۴ ق) در کتاب *تاریخ مازندران* از قریه فرح‌آباد یاد کرده‌است (گیلانی، ۱۳۵۲: ۱۰۱). رابینو یادآور می‌شود که فرح‌آباد پیش از رونق یافتن به «تبونه» معروف بوده است (رابینو، ۱۳۴۳: ۲۱۲، حاشیه ۷۴). فرح‌آباد که به «طاهان» نامیده می‌شده است، امروز در حدود بیست و پنج کیلومتری شمال شهرستان ساری و سه کیلومتری جنوب دریای خزر (مازندران) قرار دارد. این منطقه، بخشی از مجموعه بناهای صفوی از جمله اشرف/ بهشهر، سد عباس آباد، کاخ قراتپه، بندر شاه کالا و میان کالا به شمار می‌رفت که در شبه جزیره خلیج گرگان قرار داشتند. شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ق / ۱۵۸۸-۱۶۲۹ م) فرح‌آباد را به عنوان مکان تفریحی و استراحتگاه در نظر گرفت (ترکمان، ۱۳۸۲: ۸۵۰/۲-۸۴۹). انتخاب این منطقه مبین توجه به ویژگی‌های زیست‌محیطی و جغرافیایی آن است. پیچان رود یا مئاندر^۸ تجن با ماهیت سیلابی، بافت رسی و نرم خاک منطقه و شیب مساعد زمین در دهانه مصب، موقعیت مناسبی را برای کشاورزی به وجود آورده است که این امر در دوران مورد بحث، تولید ابریشم را نیز تحت تاثیر قرار داده بود (تقوی و هاشمی زرج‌آباد، ۱۳۹۱: ۱۰۱). فرح‌آباد امروز یکی از پایگاه‌های مطالعات باستان‌شناختی است و درخصوص تعیین حریم این شهر تاریخی و بررسی کاخ جهان‌نما مطالعاتی انجام شده است.^۹ مطالعه درخصوص باغ‌های تاریخی ایران و فضاهای معماری آنها (Alemi, 1996) نیز زمینه‌ساز بررسی فرح‌آباد از این منظر بوده است. (تقوی و هاشمی زرج‌آبادی، ۱۳۹۱: ۹۹). پژوهش‌ها درخصوص نقش متغیرهای محیطی در شکل‌گیری، توسعه و تخریب این شهر تاریخی و حیات اجتماعی آن نیز راهگشای بازشناسی تاریخ این شهر بوده است.^{۱۰} این شهر در سال ۱۰۲۱ ق/ ۱۶۱۲ م. ساخته شد و ماده تاریخ آن «کار خیر» بود. (ترکمان، ۱۳۸۲: ۱۷۸/۲) مدتی بعد ساروتقی، وزیر مازندران، مأمور نظارت بر احداث این شهر شد. (وحید قزوینی، ۱۳۸۱: ۸۷۷). فرح‌آباد در دوران اقامت شاه عباس به محل تردد نمایندگان ایالات تبدیل می‌شد و برخی از نمایندگان خارجی نیز در فرح‌آباد با شاه عباس ملاقات

۸. Meander، رودهایی با پیچ و خم متعدد.

۹. برای آگاهی بیشتر رک گزارش‌های باستان‌شناختی نورانی، یزدان، (۱۳۶۹). «گمانه‌زنی، تعیین حریم شهر فرح‌آباد ساری»، مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی مازندران، منتشر نشده؛ همو (۱۳۷۳). «گمانه‌زنی و تعیین حریم شهر قدیم فرح‌آباد (خزرآباد) ساری»، مرکز اسناد میراث فرهنگی مازندران، منتشر نشده؛ همون، (۱۳۸۵). «گمانه‌زنی با هدف ساماندهی مجموعه کاخ جهان‌نمای فرح‌آباد ساری»، مرکز اسناد میراث فرهنگی، (۱۳۸۵). منتشر نشده؛ شریفی، عبدالمطلب، (۱۳۹۱). «شهر صفوی فرح‌آباد ساری»، چکیده مقالات *یازدهمین گردهمایی باستان‌شناسان ایران*، پژوهشکده باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.

۱۰. برای آگاهی بیشتر رک تقوی، عابد، (۱۳۸۸)، «نقش متغیرهای محیطی در شکل‌گیری، توسعه و تخریب بافت کهن شهر فرح‌آباد عصر صفوی»، *مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی*، ش ۱، بهار و تابستان، ۱۶۶-۱۵۵؛ کریمان، حسن؛ تقوی، عابد (۱۳۸۹). «شهرهای مازندران در راهبرد ملی صفویان؛ مطالعه موردی فرح‌آباد ساری»، *مجموعه مقالات چشم‌انداز باستان‌شناسی شمال کشور در دهه آینده*، به کوشش سید مهدی کوهپیر و دیگران، ۱/ ۸۲-۶۹؛ تقوی، عابد؛ هاشمی زرج‌آباد، حسن (۱۳۹۱). «حیات اجتماعی مجموعه شهری فرح‌آباد ساری در عصر صفوی از شکل‌گیری تا فروپاشی»، *نامه باستان‌شناسی*، ش ۳، دوره دوم، پاییز و زمستان، ۱۱۴-۹۷.

تصویر شماره ۳: ساختمان جهان‌نما بخشی از مجموعه فرح‌آباد در کنار رود تجن در دوره قاجار، اثر ژول لورنزنقاش فرانسوی

منبع: ژول لورنز (Jules Laurens)، نقاش فرانسوی که در نیمه قرن ۱۹ ق/م، با خاویز هومر دوهل، جغرافیادان، مهندس و سیاح هم‌میهن خود به ایران سفر کرد.

فرح‌آباد پس از مرگ شاه‌عباس و در دوران حکمرانی شاه صفی (۱۰۵۲-۱۰۳۸ ق / ۱۶۴۲-۱۶۲۸ م) کمابیش پر رونق بود (واله اصفهانی، ۱۳۸۲: ۵۴۴، ۵۲۱-۵۲۲، ۵۱۴، ۵۱۱ و صفحات متعدد). شاه عباس دوم (۱۰۷۷-۱۰۵۲ ق / ۱۶۶۶-۱۶۴۲ م) نیز برای استراحت و شکار در فرح‌آباد مستقر می‌شد و نمایندگان ایالات را به حضور می‌پذیرفت (ترکمان، ۱۳۸۲: ۷۰۶/۲)؛ اما آن‌گونه که دل‌واله پیش‌بینی کرد، به مرور از رونق آن کاسته شد تا اینکه در سال ۱۰۷۹ (۱۶۷۱-۱۱ ق/ ۱۶۶۸ م استقفا (استنکا) تیموفیه‌ویچ رازین (۱۶۳۰ م)، قزاق شورشی روس، به این شهر حمله کرد و ویرانی‌های بسیار به بار آورد. رازین قزاقی بود که بر ضد بوروکراسی تزار در جنوب روسیه شورش کرد. نخستین بار در ۱۰۷۱ ق / ۱۶۶۱ م از وی یاد شده است. مدتی بعد او فرماندهی راهزنان پانشینسکوی^{۱۱} را بر عهده گرفت. آنان

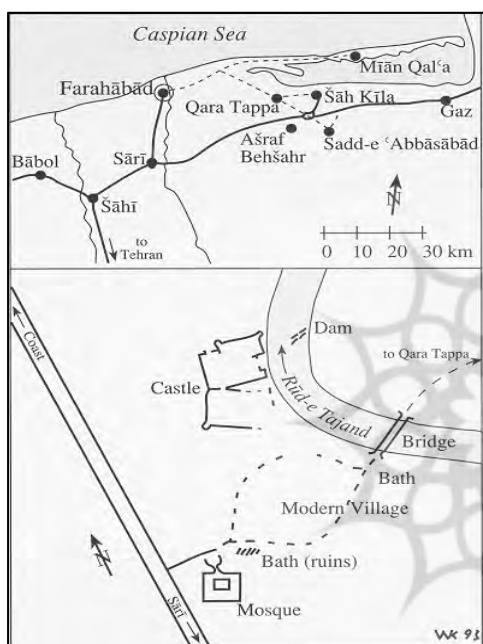
و کوه‌های مرتفع حاشیه آن، از مستحکم‌ترین نقاط ایران است. حاصلخیزی زمین، از نظر دل‌واله عامل موثری در رونق و رشد سریع این منطقه خواهد بود. وی چنین می‌نویسد که شاه عباس فرح‌آباد را به عنوان مرکز مازندران برگزیده است و برای آبادانی این شهر و دیگر شهرهای مازندران مردم هر قوم و مذهبی را به این محل کوچانده است. توجه مسیحیان در منطقه شایان توجه بوده است. (همان: ۱۷۰)

به نقل از دل‌واله کمربندی که به دور شهر کشیده شده بود، مانند رم و قسطنطنیه بسیار وسیع و حتی از آنها نیز بزرگ‌تر بوده است. دل‌واله خیابان‌های مختلف این شهر را به طول یک فرسنگ وصف می‌کند و یادآور می‌شود که لحظه به لحظه بر تعداد ساکنان شهر افزوده می‌شود که از ملل مختلفی تشکیل شده‌اند و اقلیت آنها را مسلمانان و اکثریت را مسیحیان متعلق به فرقه‌های مختلف، به خصوص ارمنی‌ها و گرجی‌ها، تشکیل می‌دهند که مجازند هر چقدر مایل باشند کلیسا بسازند. (همان: ۱۷۴)

پیترو دل‌واله در یادداشت‌های خود چنین می‌نویسد که در فرح‌آباد چهل هزار خانواده ارمنی، دوازده هزار خانواده گرجی، هفت هزار خانواده یهودی، حدود بیست هزار خانواده مسلمان اهل شیروان، عده‌ای از مردم گیلان و دیگر سرزمین‌ها، اهالی بومی و عده‌ای از درباریان ساکن بودند (همان: ۴۴۳). قاصدان سفیران اروپایی و نمایندگان و مبلغان مسیحی اروپایی از دیگر افرادی بودند که هنگام اقامت شاه به فرح‌آباد می‌آمدند (همان: ۴۵۵، ۴۴۹، ۴۳۸، ۴۳۰). وی سپس یادآور می‌شود که وسعت و جمعیت شهر رو به فزونی است؛ اما باید دید آیا پس از مرگ شاه عباس نیز این وضع ادامه خواهد داشت یا شیرازه کار از هم خواهد گسیخت (همان: ۴۴۳).

11. Stepan (Sten'ka) Timofeyevich Razin
12. Panshinskoye

منتشر کرد. فرح‌آباد مقارن سفر رابینو به مازندران یکی از نواحی سیزده‌گانه مازندران و شهری فقیر بود (رابینو، ۱۳۴۳: ۷۶-۷۵، ۲۰). امروزه از مجموعه فرح‌آباد، محدوده کاخ، مسجد - مدرسه، حمام و پلی بر روی تاج رود باقی مانده است. به دنبال گفتگوی نگارنده با عبدالمطلب شریفی، سرپرست پایگاه پژوهشی فرح‌آباد، مشخص شد که طی مطالعات باستان‌شناختی و مرمت مجموعه فرح‌آباد، نشانی از سکه یا محل ضرب سکه به دست نیامده است.

نقشه شماره ۱. ولفرام کلیس از فرح‌آباد

منبع: (Kleiss, 1999: 233)

تصویر شماره ۵. نمایی از بناهای بازمانده از فرح‌آباد

منبع: <http://www.irancities.ir>

به سبب جنگ با لهستان (۱۶۶۷-۱۶۴۵ م) و سوئد (۱۶۵۸-۱۶۵۶ م) و پرداخت مالیات در فقر به سر می‌بردند. رازین با ۳۵ قایق به سمت ولگا رفت و قلعه مهم آن منطقه را تسخیر کرد. وی در ۱۰۷۹ ق/ ۱۶۶۸ م نیروهای دولتی را شکست داد و در بهار آن سال به سمت داغستان و ایران حرکت کرد که این سفر ۱۸ ماه به طول انجامید. رازین و نیروهایش باکو را به سهولت تسخیر کردند. اما در رشت ۴۰ قزاق در حمله غافلگیرانه اهالی کشته شدند. رازین به اصفهان رفت تا در مقابل ابراز وفاداری به شاه صفی دوم (شاه سلیمان) به بخشی از سرزمین‌های حاشیه دریای خزر دست یابد. اما پیش از آنکه به توافق برسند به سمت دریای خزر بازگشت (Avrich, 1976: 72).

رازین مدتی بعد به فرح‌آباد رسید و به عنوان تاجر چند روزی در شهر ماند و سپس شهر را به مدت دو روز غارت کرد. همراهان رازین زمستان را با گرسنگی و بیماری در شبه جزیره میان‌کاله سپری کردند (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۷۴۰-۱۷۳۹). رازین در بهار ۱۱۸۰ ق/ ۱۶۶۹ م، پایگاهی در شرق دریای خزر برای حمله به ترکمنان ایجاد کرد. اگرچه نیروهایی برای مقابله با وی فرستاده شد، حملات او ادامه داشت. در نیمه تابستان همان سال به هشرخان بازگشت و مورد بخشش تزار الکسی میخاییلوویچ^{۱۳} قرار گرفت. اما نافرمانی‌هایش ادامه داشت و به شورش دیگری منجر شد (Avrich, 1976: 73).

تصویر شماره ۴. رازین و نیروهایش در دریای خزر اثر واسیلی سوریکوف^{۱۴}، موزه روسیه، سنت پترزبورگ

رابینو نخستین محقق بود که حدود ۲۵۰ سال پس از ویرانی فرح‌آباد، نقشه‌های کاخ را در ۱۹۱۷ م/ ۱۳۳۵ ق

13. Aleksey Mikhailovich

14. Vasily Surikov

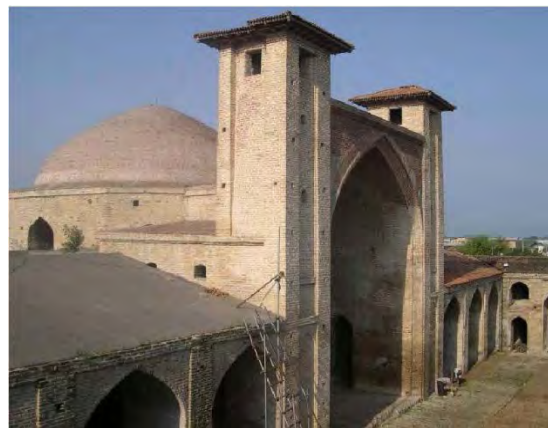
تصویر شماره ۹. طرحی از باغ فرح‌آباد در کنار رود تجن، اثر مهوش عالمی

منبع:

Alemi, Mahvash, (1996), "Documents: The Safavid Royal Gardens in Sari." In Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre 1, edited by Attilo Petruccioli, Rome: Dell'oca Editore, 98-103.

بحث و نتیجه‌گیری

شواهد موجود از منابع دست اول دوره صفوی مبین این امر است که فرح‌آباد ساری در زمان شاه عباس اول از رونق بسیار برخوردار و به ویژه در دوران اقامت شاه، محل تردد و اقامت بازرگانان، نمایندگان سیاسی، اقتصادی، مذهبی خارجی بوده است. هدف شاه عباس نیز این بود که شهر به منطقه‌ای تجاری تبدیل شود و اسکان اقلیت‌های دینی و گروه‌های قومی مختلف نیز بدین منظور بود. بنابراین، رونق اقتصادی، ضرورت مبادله و، در نتیجه نیاز به پول را به دنبال داشت. حال آنکه طی میهمانی‌ها و بارعام‌ها نیز سکه به عنوان هدیه به میهمانان اعطا می‌شد. اما بنابراین، ایجاد ضرابخانه در این محل ضروری بود. اما نبود آثار مشخص از محل ضرابخانه که در یادداشت‌های دلاواله نیز به آن اشاره نشده، مبین این امر است که ضرابخانه به صورت موقت در زمان اقامت شاه دائر بوده است. از سوی دیگر، فرح‌آباد ساری که در دوران شاه عباس و شاه صفی رونق داشت و با یورش قزاقان کمابیش

تصویر شماره ۶. ایوان جنوبی مسجد فرح‌آباد

منبع: (تقوی؛ هاشمی زرج‌آباد، ۱۳۹۱: ۱۰۷)

تصویر شماره ۷. رواق شرقی مسجد- مدرسه فرح‌آباد

منبع: (تقوی؛ هاشمی زرج‌آباد، ۱۳۹۱: ۱۰۸)

تصویر شماره ۸. برجک نگهبانی کاخ جهان‌نما

منبع: (تقوی؛ هاشمی زرج‌آباد، ۱۳۹۱: ۱۰۸)

متروک شد. با توجه به این که سکه‌های موجود نیز به دوران حکمرانی شاه عباس و شاه صفی تعلق دارند، فرح‌آباد ساری را می‌توان به عنوان تنها گزینه محل ضرب آنها انتخاب کرد. برخی تصویر قوچ بر سکه فلوس ضرب فرح‌آباد را نیز به گاومیش‌های مازندران نسبت می‌دهند. از دیرباز نیز شبه جزیره میان‌کاله در زمستان چراگاه ممتازی برای گاومیش‌های انزان و فرح‌آباد بوده است. اما مقایسه طرح سکه با دیگر فلوس‌های دوره صفوی منقوش به تصویر قوچ مبین این امر است که تصویر سکه به عنوان نماد ماه حمل یا نماد سال گاو در تقویم ایلخانی که در دوره صفوی نیز متداول بود، به زمان خاص یا مناسبت ضرب سکه مرتبط می‌شود. نزدیک‌ترین گزینه برای علت ضرب آن را می‌توان حلول سال نو و نوروز قلمداد کرد. آن گونه که اسکندریبگ ترکمان در *تاریخ عالم‌آرای عباسی* یاد می‌کند، شاه عباس بارها شروع بهار و از جمله نوروز ۱۰۲۲ ق که سال اودئیل یا سال گاو بود را در فرح‌آباد سپری کرد. بنابراین، سکه فلوس با طرح گاو به مناسبت اقامت شاه عباس در نوروز این سال در فرح‌آباد ضرب شده است.

منابع

ترکمان، اسکندریبگ (۱۳۸۲). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، ج ۲ و ۳، تصحیح ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.

تقوی، عابد (۱۳۸۸). «نقش متغیرهای محیطی در شکل‌گیری، توسعه و تخریب بافت کهن شهر فرح‌آباد عصر صفوی». *مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی*، ش ۱. بهار و تابستان، ۱۵۵-۱۶۶.

تقوی، عابد؛ هاشمی زرج‌آباد، حسن (۱۳۹۱). «حیات اجتماعی مجموعه شهری فرح‌آباد ساری در عصر صفوی از شکل‌گیری تا فروپاشی»، *نامه باستان‌شناسی*، ش ۳. دوره دوم. پاییز و زمستان، ۹۷-۱۱۴.

دلاواله، پیتر (۱۳۷۰). *سفرنامه پیتر دلاواله*، قسمت مربوط به *ایران*. ترجمه و حواشی شجاع‌الدین شفا، تهران: علمی و فرهنگی.

رایینو، سنت لویی (۱۳۴۳). *سفرنامه مازندران و استرآباد*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

رستم‌الحکماء، هاشم آصف (۱۳۵۲). *رستم‌التواریخ*. تصحیح

محمد مشیری. تهران: دنیای کتاب.

سرفراز، علی‌اکبر؛ آورزمانی، فریدون (۱۳۷۹). *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه*. تهران: سمت.

شاردن، ژان (۱۳۷۲). *سفرنامه شاردن*. ترجمه اقبال یغمایی. تهران: توس.

شریفی، عبدالمطلب (۱۳۹۱). «شهر صفوی فرح‌آباد ساری». *چکیده مقالات یازدهمین گردهمایی باستان‌شناسان ایران*، پژوهشکده باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.

عقیلی، عبدالله (۱۳۷۷). *دارالضرب‌های ایران در دوره اسلامی*. تهران: موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

علاء‌الدینی، بهرام (۱۳۹۱). *سکه‌های مسی ایران فلوس دوره‌های صفوی تا قاجار*. تهران: یساولی.

قائینی، فرزانه (۱۳۸۸). *سکه‌های دوره صفویه*. تهران: پازینه.

کروسینسکی، تادئوس یودا (۱۳۶۳). *سفرنامه کروسینسکی*، عبدالرزاق دنبلی مفتون. تصحیح مریک میراحمدی، تهران: توس.

کریمان، حسن؛ تقوی، عابد (۱۳۸۹). «شهرهای مازندران در راهبرد ملی صفویان؛ مطالعه موردی فرح‌آباد ساری». *مجموعه مقالات چشم‌انداز باستان‌شناسی شمال کشور در دهه آینده*. به کوشش سید مهدی کوهپر و دیگران، گیلانی، ملاشیخعلی (۱۳۵۲). *تاریخ مازندران*. تصحیح منوچهر ستوده. تهران: بنیاد فرهنگ.

لاکهارت، لارنس. (۱۳۸۳). *انقراض سلسله صفویه*. ترجمه اسماعیل دولتشاهی. تهران: علمی و فرهنگی.

متی، رودلف؛ رودی، پ (۱۳۸۷). «ادغام ضرابخانه و وخامت مسکوکات در اواخر دوره صفوی (ضرابخانه هویزه)». *اقتصاد و سیاست خارجی عصر صفوی*. ترجمه حسن زندیه، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ۱۹۲-۱۵۱.

مستوفی، محمد محسن (۱۳۷۵). *زبدۃ‌التواریخ*، تصحیح بهروز گودرزی، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.

نورانی، یزدان (۱۳۶۹). «گمانه‌زنی، تعیین حریم شهر فرح‌آباد ساری». مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی مازندران. منتشر نشده.

(۱۳۷۳). «گمانه‌زنی و تعیین حریم شهر قدیم فرح‌آباد (خرزآباد)». مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی مازندران. منتشر نشده.

(۱۳۸۵). «گمانه‌زنی با هدف ساماندهی مجموعه کاخ

- تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
وحید قزوینی، میرزا محمدطاهر (۱۳۸۱). *تاریخ جهان‌آرای عباسی*. تصحیح سیدسعید میرمحمد صادق. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- Alemi, Mahvash (1996). "Documents: The Safavid Royal Gardens in Sari". In *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre 1*, edited by Attilo Petruccioli. Rome: Dell'oca Editore. 98-103.
- American Geographical Society Library Digital Photo Archive: Asia and Middle East, Digital ID. cl001385.*
- Avrich, Paul (1976). "Russian Rebels. 1600-1800", New York: Schocken Books.
- Beaudouin, Eugène (1933). "Ispahan sous les grands Chahs. XVIIe siècle". *Urbanisme*. No.10. January. PP. 8-42.
- Cuhaj, George S.; Michael, Thomas (2013). *The 2013 Standard Catalog of World Coins. 1901-2000, 40th Edition*.
- Kleiss, Wolfram (1999). "Farahabad", *Encyclopaedia Iranica*. Vol. IX, New York: Bibliotheca Persica Press, pp. 233-234.
- جهان‌نمای فرح‌آباد ساری». مرکز اسناد میراث فرهنگی. منتشر نشده.
واله اصفهانی، محمد یوسف (۱۳۸۲). *ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم (خلد برین)*. تصحیح محمدرضا نصیری، Kleiss, Wolfram (1981). "Schloss Shahrestanak nördlich Teheran." *AMI*. N.S. 14.
- Matthee, Rudi (2001). "Mint Consolidation and the Worsening of the Late Safavid Coinage: The Mint of Huwayza." *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. Vol. 44. No. 4.
- Matthee, Rudi (2003). "The Safavid Mint of Huvayzeh: The Numismatic Evidence," *Society and Culture in the Early Modern Middle East, Studies on Iran in the Safavid Period*, Edited by Andrew J. Newman. Leiden, Boston: Brill.
- Rabino di Borgomale, H. L. (1971). *Coins, Medals, and Seals of Shahs of Iran (1500-1941)*.
http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=15&lot=613&cust=0 (accessed 11/8/2013).